

Возна Д. В.,
студентка юридичного факультету
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Карпенко Р. В.,
викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

НОВІ ПІДХОДИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБСЯГУ ДІЄЗДАТНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ПІД ЧАС ВЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ

NEW APPROACHES OF DETERMINATION OF VOLUME OF CAPABILITY OF PHYSICAL PERSON ARE ATFEASANCE OF NOTARIAL ACTIONS

У статті висвітлено питання нотаріальної діяльності в Україні, а також питання, пов'язані з визначенням обсягу дієздатності фізичних осіб та складністю вчинення цих дій.

Ключові слова: *нотаріус, нотаріальна діяльність, фізична особа, правоздатність, дієздатність, правочин.*

В статье освещены вопросы нотариальной деятельности в Украине, а также вопросы, связанные с определением объема дееспособности физических лиц и сложностью совершения этих действий.

Ключевые слова: *нотариус, нотариальная деятельность, физическое лицо, правоспособность, дееспособность, сделка.*

The article covers issues of notarial activity in Ukraine, as well as issues related to the definition of the volume of capacity of individuals and the complexity of these actions.

Key words: *notary, notarial activity, physical person, legal capacity, capacity, law.*

Відповідно до ст. 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно [1]. Нотаріат разом з іншими правовими інститутами забезпечує реалізацію цього конституційного права громадян.

Нотаріальна діяльність – це врегульована Законом України «Про нотаріат», Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та іншими нормативними актами професійна діяльність нотаріуса або особи, яка наділена правом вчинення окремих нотаріальних дій.

Актуальність дослідження цього питання полягає в тому, що в останні роки спостерігається тенденція вчинення нотаріусами нотаріальних дій стосовно осіб, які не мають цивільної правоздатності або дієздатності, що в подальшому призводить до погіршення матеріального або правового становища стосовно тієї особи, якій нотаріус здійснює нотаріальне посвідчення документів або правочинів.

Характеризуючи нотаріальну діяльність, необхідно виділити її посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом України «Про нотаріат» із метою надання їм юридичної вірогідності.

Вчинення нотаріальних дій покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах або займаються приватною нотаріальною діяльністю [7].

Питання вчинення нотаріальних дій за кордоном визначаються консульськими конвенціями, міжнародними угодами, що їх уклала Україна з іншими державами. Порядок вчинення нотаріальних дій консульськими установами України регулюється Зако-

ном України «Про нотаріат», Консульським статутом України та іншими законодавчими актами нашої держави [8].

Відповідно до частини 1 статті 3 Закону України «Про Нотаріат», нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, із метою надання їм юридичної вірогідності.

Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

У населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії, передбачені статтею 37 Закону України «Про Нотаріат», вчиняються уповноваженими на це посадовими особами органу місцевого самоврядування, які мають вищу юридичну освіту, досвід роботи у галузі права не менше трьох років, пройшли протягом року стажування у державній нотаріальній конторі або приватного нотаріуса, завершили навчання щодо роботи з єдиними та державними реєстрами, що функціонують у системі Міністерства юстиції України, та склали іспит із спадкового права у порядку, встановленому Міністерством юстиції України [4].

Вчинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи України, а у випадках, передбачених чинним законодавством, на дипломатичні представництва України.

Посвідчення заповітів і доручень, прирівняних до нотаріальних, може провадитись особами, вказаними у статті 40 Закону України «Про Нотаріат».

Важливою умовою здійснення нотаріальної діяльності є її відповідність до «Правил професійної етики

нотаріусів України», затверджених Наказом Міністерства юстиції України 04.10.2013 р. № 2104/5.

Відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням нотаріальної діяльності між нотаріатом та фізичними, юридичними особами щодо посвідчення юридичних фактів, ужиття заходів щодо охорони спадкового майна і видання свідоцтв про право на спадщину тощо, за своїм характером є процесуальними, спрямованими на вирішення матеріально-правових питань, віднесених до його компетенції.

Підстави відмови у вчиненні нотаріальних дій вичерпно закріплені в законодавстві. Так, статтею 49 Закону України «Про нотаріат» передбачається, що нотаріус чи інша посадова особа, що вчиняє нотаріальні дії, відмовляє в здійсненні нотаріальної дії, якщо: вчинення такої дії суперечить законодавству України; не подано відомості (інформацію) та документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії; дія підлягає вчиненню іншим нотаріусом або посадовою особою, яка вчиняє нотаріальні дії; є сумніви у тому, що фізична особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, усвідомлює значення, зміст, правові наслідки цієї дії або ця особа діє під впливом насильства; з проханням про вчинення нотаріальної дії звернулася особа, яка в установленому порядку визнана недієздатною, або уповноважений представник не має необхідних повноважень; правочин, що укладається від імені юридичної особи, суперечить цілком, зазначеним у їх статуті чи положенні, або виходить за межі діяльності; особа, яка звернулася з проханням про вчинення нотаріальної дії, не внесла плату за її вчинення; особа, яка звернулася з проханням про вчинення нотаріальної дії, не внесла встановлені законодавством платежі, пов'язані з її вчиненням; в інших випадках, передбачених законом.

Напевно, одним із найскладніших питань у роботі як державних, так і приватних нотаріусів, можна вважати питання, пов'язане з визначенням обсягу дієздатності фізичних осіб, для вирішення цього питання виділяють два основних підходи: медичний та юридичний. Медичний підхід передбачає можливість установити безпосередній стан особи на момент вчинення нотаріального провадження. Наприклад, щодо вживання алкоголю, наркотичних засобів або перебування у такому стані, коли особа не розуміє значення своїх дій, зокрема через психічний розлад. Юридичний підхід передбачає встановлення нотаріусом юридичних фактів щодо обмеження дієздатності чи визнання особи недієздатною.

Установлення особи громадянина, який звернувся за вчиненням нотаріальної дії, є обов'язковим правилом для кожного нотаріуса, оскільки саме з цього завжди починається вчинення будь-якої нотаріальної дії. Нотаріус повинен пересвідчитися, що саме ця особа є заінтересованою і саме щодо цієї особи вчиняється нотаріальна дія. Таким чином, для нотаріуса дуже важливо знати, які саме документи встановлюють особу, які вимоги пред'являються до цих документів.

Згідно з пунктом 1 частини 1 статті 13 Закону України «Про Єдиний державний демографічний

реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» документами, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, є:

- паспорт громадянина України;
- паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- дипломатичний паспорт України;
- службовий паспорт України;
- посвідчення особи моряка;
- посвідчення члена екіпажу;
- посвідчення особи на повернення в Україну;
- тимчасове посвідчення громадянина України [5].

Під час установадження дієздатності громадянина, що звернувся за вчиненням нотаріальної дії, нотаріус звертає увагу на надані документи відповідно до статті 43 Закону України «Про нотаріат», а також на результати проведеної розмови та роз'яснення наслідків вчинення нотаріальної дії, її наслідків та відповідності волі і волевиявлення особи щодо вчинення нотаріальної дії.

Відповідно до вимог п. 5 глави 3 розділу I Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, документом, що встановлює особу віком до 16 років, є свідоцтво про народження за умови підтвердження батьками (одним із батьків) того, що ця особа є їхньою дитиною [6].

Під час укладення правочинів неповнолітньою особою нотаріусом витребується заява батьків (одного з них – у разі документально підтвердженої смерті, позбавлення батьківських прав або права опіки другого з батьків тощо) про згоду на вчинення правочину неповнолітнім. Текст зазначеної заяви може розміщуватися у тексті самого правочину перед підписом неповнолітнього, якщо батьки (або один із них) присутні під час укладення такою особою правочину. У разі викладення заяви окремо від тексту правочину підпис(и) на такій заяві повинен(ні) бути засвідчений(і) нотаріально.

Відповідно до пункту 6 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, якщо за фізичну особу, яка внаслідок фізичної вади або хвороби не може власноручно підписати правочин і заяву або інший документ підписує інша фізична особа, нотаріус установаджує особу громадянина, що бере участь у нотаріальній дії, і особу громадянина, який підписався за нього [6].

Згідно з приписами чинного законодавства, цивільну дієздатність має лише фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дієздатність тісно пов'язана з правоздатністю і нею визначається. Це зумовлене тим, що особа своїми діями набуває і здійснює лише ті права та обов'язки, можливість набуття яких входить до змісту правоздатності.

Дієздатність відрізняється від правоздатності тим, що передбачає свідому діяльність особи, володіння нею свідомою і самостійною волею, тобто здатність бажати настання певних наслідків, віддавати собі повний звіт у своїх діях і керувати ними. Наприклад, правоздатною є і малолітня особа, тобто особа, яка не досягла віку чотирнадцяти років, котра може особисто вчиняти дрібні побутові правочини (ч. 1 ст. 31 ЦК України), тобто здійснювати дії правового характеру, хоча вона і не дієздатна у повному обсязі. Між тим така часткова дієздатність не дає малолітній особі можливості укласти заповіт, самостійно прийняти спадщину, хоча в останньому разі вона може набути права власності як спадкоємець, але не особистими діями, а через дії законних представників: батьків, усиновителів, опікунів.

Дієздатність виникає у повному обсязі з моменту досягнення особою повноліття – 18 років (ст. 34 ЦК України). А також законодавством передбачено низку інших обставин, за яких особа може набути дієздатності в повному обсязі до досягнення нею повноліття.

Таким чином, із досягненням 18-річного віку, а також у випадках, передбачених чинним законодавством, дієздатність фізичної особи виникає у повному обсязі, і вікові критерії у подальшому не впливають на її зміст.

Однак здатність до вольових дій особи може бути порушена внаслідок психічного захворювання, зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами або токсичними речовинами. При цьому страждають майнові інтереси такої особи або членів її сім'ї. Із метою запобігання завданню шкоди майновим інтересам, закон передбачає можливість обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

Правовими наслідками обмеження у дієздатності є встановлення піклування над обмеженою у дієздатності фізичною особою, а також те, що вона самостійно може вчиняти лише дрібні побутові правочини.

Вчинення правочинів щодо розпорядження майном та інших, що виходять за межі дрібних побутових, можливо лише за згодою піклувальника. Відмова останнього дати згоду на вчинення таких правочинів може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органів опіки та піклування або до суду.

Зазначена особа самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, завдану нею іншій особі.

Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи визначається ЦПК України. У рішенні суду про обмеження у дієздатності не вказується строк такого обмеження. У разі одужання фізичної особи, цивільна дієздатність котрої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) у разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, суд поновлює її цивільну дієздатність (ст. 38 ЦК України).

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України) [2].

Таким чином, психічний розлад може бути підставою як для обмеження у дієздатності, про що йшлося вище, так і для визнання фізичної особи недієздатною. Правове значення для цього має характер психічного розладу. Саме виходячи з указанного, суддя у порядку підготовки справи до розгляду за наявності достатніх даних про психічну хворобу фізичної особи призначає для визначення її психічного стану судово-психіатричну експертизу.

На перший погляд може скластися враження, що визнати недієздатною можна тільки дієздатну фізичну особу за наявності певних обставин, тобто позбавити того, що вона вже має за віком (ч. 1 ст. 34 ЦК України) або набула на законних підставах (ч. 2 ст. 34, ст. 35 ЦК України). Між тим новелою ЦК є те, що позбавити дієздатності можна і малолітню особу, бо вона має часткову дієздатність, і неповнолітню особу, яка має неповну цивільну дієздатність, якщо внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу вони не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Це можливо і щодо фізичної особи, яка до цього вже була обмежена у дієздатності внаслідок психічного розладу, котрий суттєво впливав на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними за умови, що її психічний стан значно погіршився, а психічний розлад набув характеру стійкого, хронічного.

Якщо суд відмовить у задоволенні заяви про визнання особи недієздатною і буде встановлено, що вимога заявлена недобросовісно, без достатньої для цього підстави, фізична особа, якій такими діями було завдано моральної шкоди, має право вимагати від заявника її відшкодування (ч. 3 ст. 39 ЦК України).

Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, із якого вона визнається недієздатною.

Правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною. Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка; вона позбавляється права на вчинення будь-якого правочину; правочини від імені недієздатної фізичної особи та у її інтересах вчиняє її опікун, який одночасно несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

Не випадково у рішенні суду не вказується, на який час фізична особа визнається недієздатною, бо згодом, під впливом певних обставин (лікування тощо) стан психічного здоров'я такої особи може покращитися. Якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану у фізичної особи поновилося здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати

ними, суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, яка була визнана недієздатною, і припиняє опіку. Це можливо за позовом опікуна або органу опіки та піклування.

Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, у разі наявності сумнівів щодо обсягу цивільної дієздатності фізичної особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, нотаріус зобов'язаний звернутися до органу опіки та піклування за місцем проживання відповідної фізичної особи для встановлення факту відсутності опіки або піклування над такою фізичною особою. Також вчинення нотаріальної дії може бути відкладене в разі необхідності витребування додаткових відомостей або документів від фізичних та юридичних осіб або направлення документів на експертизу. Але вивчення документів та додаткові запитання не можуть повністю вказати на існування психічного розладу у фізичної особи. Психічний розлад може мати таку форму і перебіг, що не виявлятиметься зовнішньо, проте істотно впливатиме на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Установити наявність такого розладу може тільки спеціаліст. Ще більшу складність викликають психічні розлади, що супроводжують різноманітні соматичні захворювання. Звісно, у таких випадках особа не перебуває на обліку в лікарня-психіатра, тому що лікарі соматичних спеціальностей приділяють більшу діагностичну та лікувальну увагу основному (соматичному) захворюванню. При цьому психічні розлади соматичних хворих залишаються без професійної діагностики та лікування, більше того, навіть наявність цих психічних розладів може не фіксуватися у медичній документації. Першопричиною цієї ситуації є не недбалість фахівців соматичних спеціальностей, а те, що в них немає спеціальних знань для діагностики та лікування психічних розладів. Однак існує низка соматичних захворювань, які можуть супроводжуватися певними психічними розладами (гіпертонічна хвороба, атеросклероз судин головного мозку, хронічне та гостре порушення мозкового кровообігу, онкологічна хвороба, тощо).

За потребою місцем посвідчення правочинів може бути лікувальний заклад. Нотаріус у таких випадках, перевіряючи обсяг дієздатності фізичної особи, що перебуває на лікуванні із соматичною хворобою, може задавати питання, пов'язані з хворобою, однак поза увагою залишаються психічні розлади, які не можуть виявити навіть лікарі, котрі мають відповідну вищу медичну освіту, але не є фахівцями у галузі психіатрії. Якщо виникають підстави вважати, що хтось з учасників правочину страждає на хронічний стійкий психічний розлад, що істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, а відомостей про визнання особи недієздатною чи обмежено дієздатною немає, нотаріус відкладає вчинення правочину і звертається до органу опіки та піклування за місцем проживання

цієї фізичної особи для встановлення факту відсутності опіки або піклування над нею. У разі відсутності опіки чи піклування над особою нотаріус повідомляє про своє припущення одну з осіб з один з органів, указаних у ст. 296 Цивільного процесуального кодексу України, які можуть порушувати питання у судовому порядку про визнання цієї особи недієздатною чи обмеження дієздатності. Так, відповідно до ст. 296 Цивільного процесуального кодексу України, заяву про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подано членами її сім'ї, органом опіки та піклування, наркологічним або психіатричним закладом, заяву про визнання фізичної особи недієздатною може бути подано членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від спільного проживання, органом опіки та піклування, психіатричним закладом [3].

Нотаріус пропонує такій особі (органу) повідомити його про ухвалене рішення. Залежно від ухваленого рішення нотаріус або вчиняє нотаріальну дію, або зупиняє вчинення нотаріальної дії до вирішення справи судом. Отож, виходячи зі змісту Закону України «Про нотаріат», а також Порядку, нотаріусу надається право визначати психічний стан, якщо є сумніви щодо відсутності психічних розладів, нотаріус може призупинити вчинення нотаріальних дій. Але такі повноваження нотаріуса виходять за межі його знань, тому що цивільне та цивільне процесуальне законодавство України (ст. 39 Цивільного кодексу України, глави 2 розділу IV Цивільного процесуального кодексу України) встановлення юридичного (психологічного) критерію недієздатності зараховує суто до компетенції експерта – психіатра, а нотаріус такі висновки робити не може.

Навпаки, нотаріус може посвідчити правочин, учасником якого є особа, що в момент його підписання не усвідомлює значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. На жаль, судова статистика не має даних про кількість цивільних справ, у яких розглядалось питання про визнання правочинів недійсними через те, що фізична особа під час їх укладання не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Однак значну частину судово-психіатричних експертиз (далі – СПЕ) у цивільному процесі становлять посмертні СПЕ. За даними деяких дослідників, частка посмертних експертиз у цивільному судочинстві становить понад 80%. Можливо, ці дані не відображають якості визначення нотаріусами обсягу дієздатності фізичної особи під час учинення нотаріальних дій, проте прерогативою посмертної судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі є саме встановлення здатності фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними під час оформлення тих чи інших цивільних актів. Більшість випадків посмертних експертиз, з точки зору психічного захворювання, що визначило призначення СПЕ, стосуються проявів не психічного, а тяжкого соматичного захворювання, а саме: атеросклерозу судин головного мозку різного ступеня вираженості, гострих і хронічних серцево-судинних, ендокринних

хвороб, ниркової недостатності, насамперед злоякісних новоутворень різної локалізації. Певна річ, що ні довідка з психоневрологічного диспансеру про відсутність звернень особи за допомогою до лікарів-психіатрів, ні обсяг знань нотаріуса не можуть запобігти укладанню угод особою, хворою на соматичні захворювання, що супроводжуються психічними розладами.

Сьогодні нотаріус не може вимагати надавати медичний висновок щодо адекватного сприйняття людиною тих юридичних обставин, за засвідченням чи посвідченням яких особа до нього звернулася, оскільки у нотаріуса, як правило, не має медичної освіти. Водночас від нотаріуса вимагається вказати

у посвідчувальному написі на документі про те, що ним дієздатність особи перевірена.

Одним зі способів котрий зможе полегшити роботу нотаріуса під час встановлення дієздатності особи може бути «Єдиний реєстр недієздатних осіб та осіб з обмеженою відповідальністю», впровадження якого дасть змогу відслідковувати за паспортними чи іншими даними осіб з обмеженою дієздатністю чи недієздатних осіб, робота сервісу повинна здійснюватися з обмеженим доступом, для певного кола осіб, а поповнювати базу можна за рахунок поєднання її з «Єдиним реєстром судових рішень» та з «Єдиною медичною базою даних», котру нині планують увести в дію в межах медичної реформи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-вр, поточна редакція від 30.09.2016 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80>.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV, поточна редакція від 07.03.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV, поточна редакція від 24.02.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
4. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 № 3425-XII, поточна редакція від 11.10.2017. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.
5. Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20.11.2012 № 5492-VI, поточна редакція — від 01.01.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>.
6. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, поточна редакція від 08.12.2017. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>.
7. Науково-практичний коментар Закону України «Про нотаріат». URL: http://pidruchniki.com/15010922/pravo/notarialna_diyalnist.
8. Законодавство про нотаріат. URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/stati/notariat/003.php>.